

MÉS ENLLÀ DE SÒCRATES I PLATÓ.
SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

EDICIONS ENOANDA

MÉS ENLLÀ DE SÒCRATES I PLATÓ.
SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

Pròleg de Ramon Alcoberro i Pericay

Traducció d'Harold Roig i Gorina

COL·LECCIÓ EPISTEME, 9

ÍNDEX

PRÒLEG	IX
ELS CIRENAICS. Giuseppe Zuccante.....	1
L'ÈTICA DE PROTÀGORAS. Raffaele Trojano	33
I. Protàgoras el sofista. Escrits eticopolítics. Fonts de l'ètica protagòrea	33
II. Protàgoras i Heraclit. Gnoseologia protagòrea. <i>L'homo mensura</i> . L'ètica protagòrea independent de la seva gnoseologia	35
III. Psicologia moral protagòrea. Desigs, afectes, voluntat. Determinisme. Sentiments morals. La seva gènesi. Importància de l'educació familiar, social, política etc....	37
IV. El plaer i el dolor. Coses belles i virtut. El judici de les dues diferents determinacions en el <i>Teetet</i> i en el <i>Protàgoras</i> . La seva conciliació. Fonament i motius morals: eudemonologia i utilitarisme	40
V. Estat de naturalesa i origen de la societat. L'estat, les lleis i les penes. Fonament i objectiu de la pena. Pensament democràtic de Protàgoras	42
DE DEMÒCRIT A EPICUR. Giuseppe Zuccante	45
HERACLIT I ZENÓ L'ELEATA. Michele Losacco	69
I. Heraclit	73
II. Zenó d'Èlea	89

Uns filòsofs gens menors.
Notes per a la lectura d'una tradició
alternativa

«*Què significa llegir la filosofia grega en clau no-platònica?*» Pot aconseguir-se això realment? Què ens explica el pensament grec quan es mira des del materialisme, des de l'atomisme o des de la sofística? És important respondre aquestes preguntes perquè ara mateix estem vivint un període de profunda revisió en la historiografia de la filosofia en general i del pensament grec en particular. Amb l'entrada del nou mil·lenni han canviat moltes coses en la manera com llegim la filosofia antiga. S'ha abandonat una manera d'entendre Grècia que generalitzava abusivament el model jurídic i polític atenès, s'han incorporat qüestions de gènere, s'ha revaloritzat la importància del materialisme i l'escepticisme i, en definitiva, avui coneixem una Grècia molt més complexa i diversa. Filòsofs que fins fa ben poc eren *non sancti* (atomistes, sofistes, socràtics, escèptics) interessaven cada cop més i sembla que ofereixen respostes prou adients al moment històric actual. Parafraçant Marx, «tot allò que era sòlid s'esvaeix en l'aire» i ningú pot defensar seriosament que la filosofia grega sigui tan sols un conjunt de notes a peu de plana de la tradició platònica.

Però l'interès per la tradició no-platònica ve de lluny. Agafats en conjunt, aquests articles de Giuseppe Zuccante (1857-1932), Raffaele Trojano (1863-1909) i Michele Losacco (1871-1939) no són

SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

només textos d'arqueologia cultural. Escrits entre els darrers anys del segle XIX i la primera postguerra del XX, documenten un esforç de lectura materialista i hedonista de la tradició grega que ve de lluny i que els darrers anys s'està recuperant. Amb el que avui se sap sobre el pensament grec antic, comencem a entendre que la lectura tradicional que situava al centre de la filosofia grega la tríada Sòcrates/Plató/Aristòtil expressa una opció més que discutible. Correspon a una cosmovisió bàsicament cristiana (o si es vol, monoteista) però no diu gaire cosa sobre la diversitat i l'originalitat del pensament antic.

Si alguna cosa sembla clara amb arguments filològics a la mà, és que els socràtics menors mai van ser *menors* i que els problemes plantejats per Demòcrit i la sofística van resultar molt significatius al llarg dels segles IV i III. Els sofistes, els cirenaics, els cíncics, els estoics i Epicur, no van aprendre gaire cosa de Plató —i menys encara del platonisme acadèmic posterior— sinó que recollien les tesis d'Heràclit i Demòcrit. L'argumentació positiva sobre la democràcia, l'autonomia moral, el mètode científic, la llibertat de pensament, etc. —els grans temes de la modernitat— no es troben primàriament en Plató, ni tan sols en Aristòtil, sinó que es van elaborar conceptualment en la línia que va dels sofistes als cíncics. I el concepte modern de la labor social de l'intel·lectual deriva, via Diderot i Voltaire, del gest cínic de crítica radical.

Avui, a més, no es pot fer l'esforç de «pensar Grècia» sense tenir presents algunes aportacions metodològiques que arrelen en Nietzsche i Marx per arribar a la postmodernitat. Per això mateix té tot el sentit recuperar autors com Zuccante que fou, per exemple, el primer erudit a entendre la filosofia grega no com a successió de doctrines, sinó com a «forma de vida», en una formulació que avui

PRÒLEG

és d'ús comú. Entre la dècada del 1980 i la del 2020 han succeït algunes coses molt significatives en el món acadèmic internacional pel que fa a l'estudi del pensament grec. Seguint Nietzsche i l'últim Foucault s'ha situat al centre del debat grec la tradició de la sofística, Demòcrit, els socràtics menors, els epicuris i la revolta cínica. La lectura dels fragments dels cirenaics que Onfray va proposar el 2002 a *L'invention du plaisir*, per posar un exemple, i que presentava el moviment cirenaic com «una màquina de guerra antiplatònica», ha tingut unes conseqüències molt significatives perquè permet situar amb prou claredat el naixement de l'autonomia moral.

Onfray no és ni de bon tros l'únic a assenyalar que estem vivint un autèntic canvi de marxa en la comprensió del llegat filosòfic grec. Arreu la historiografia filosòfica grega està en revisió des de la publicació l'any 1991 de les *Socratis et Socraticorum Reliquiae*, en quatre volums a cura de l'acadèmic i polític comunista Gabriele Giannantoni (1932-1998). No s'insistirà prou en la importància d'aquest recull, que amb 2.094 planes de textos fins aleshores considerats «menors» (en quatre volums) va posar a l'abast els testimonis de dotzenes d'autors antics i que ens han permès reconstruir amb molta més complexitat el pensament grec. Caldria esmentar, encara, altres fites. La revalorització del cinisme a partir de la publicació de la *Crítica de la raó cínica* de Peter Sloterdijk (1983), la publicació en francès dels textos de Diògenes d'Enoanda (1996) i l'edició italiana dels fragments i testimonis de Demòcrit recollits per Salomon Luria (a cura de G. Reale, D. Fusaro, S. Maltseva, G. Girgenti i A. Krivushina, 2007) són eines historiogràfiques de primer nivell.

Certament encara queda qui vol ignorar els canvis historiogràfics dels darrers anys. Hi ha fins i tot

SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

qui creu que els textos grecs es poden llegir directament, prescindint del seu context. Però en l'estudi de la filosofia antiga, i en la història de la filosofia en general, qui no consulta bibliografia secundària es condemna ell tot sol a cometre seriosos errors primaris. L'intent d'evitar lectures no-platòniques de la filosofia antiga ve de molt lluny. El catolicisme sempre ha considerat que Roma és l'única hereva legítima d'Atenes i Jerusalem i, en conseqüència, ha tendit a menysprear, o directament ha censurat, qualsevol lectura alternativa, pluralista, atomista o materialista, del pensament grec. Ja al segle II es va bastir el tòpic del *Socrates christianus* i una mica més tard, al segle IV, es va falsificar una suposada correspondència entre Pau de Tars i Sèneca per donar credibilitat a una síntesi que no lligava de cap manera. Tampoc cal suposar que la lectura idealista de Grècia sigui només fruit de la mala fe. Senzillament, aplegar els fragments dels sofistes, dels socràtics o dels cíncics per mirar Grècia d'una altra manera ha demanat una feina d'erudició ingent. Durant segles tan sols el testimoni de Diògenes Laerci permetia pensar que hi havia una altra manera de llegir els grecs i no cal dir que les obres de gent com Montaigne, Cervantes, Shakespeare, Voltaire i Diderot deriven directament del Laerci.

A Catalunya, romanticisme i catolicisme han col·laborat durant molts anys en una operació interessada d'emascarament dels aspectes més radicals de la física grega (atomisme) i de l'ètica (hedonisme, sensualisme), que des del punt de vista historiogràfic resulta especialment greu. La nostra «visió de Grècia», com a catalans, ha estat molt condicionada pel romanticisme, el noucentisme i el tradicionalisme catòlic i això ha fet que circulin algunes traduccions clarament anacròniques, especialment dels *Diàlegs* de Plató, que convindria anar

PRÒLEG

substituïnt per pura caritat. Amb tot, aquesta no és una situació que s'hagi produït exclusivament a casa nostra. Des que el 1879, amb l'encíclica *Aeterni Patris* de Lleó XIII, es va decidir que l'escolàstica (no la medieval, sinó la barroca!) esdevingués la filosofia oficial del catolicisme, els esforços eclesiàstics per ocultar el paper del materialisme antic han estat ingents una mica a tot arreu.

Els textos que es recullen en aquest llibre són testimonis de l'interès que els utilitaristes i els neokantians va tenir, especialment a Itàlia a finals del XIX i a principis del XX, per posar en qüestió, des d'una perspectiva erudita, la imatge ensucrada i idealista del món filosòfic grec. Els seriosos intents del positivisme, l'utilitarisme i el neokantisme italià ja a inicis del segle passat per entendre el pensament grec més enllà de Sòcrates i Plató s'han de situar a la llum dels últims treballs historiogràfics que han anat confirmant les seves hipòtesis. Zuccante, professor a Milà, fou un utilitarista, autor de textos divulgatius com *Origine della morale utilitaria dello Stuart Mill*, (Milà, 1898) i *La dottrina della coscienza morale nello Spencer*, (Torí 1896, 2^a ed. 1905). Li interessaven Aristòtil i els cíncics, sobre els qui publicà el breu *Filòsofs cíncics* editat també en català per Edicions Enoanda (2020). Però, sobretot, la seva lectura positivista de Sòcrates, a *Socrate: fonti, ambiente, vita, dottrina*, (Torí 1909), li va provocar tota mena de problemes perquè de fet, mostrà que els hereus més clars del socratisme no eren ni podien ser els platònics, sinó els escèptics.

El neokantià Raffaele Trojano, professor durant anys a diversos liceus de Nàpols, també es va complicar seriosament la vida amb textos d'arrel empirista que criticaven l'humanisme abstracte, i reivindicant el sensualisme i l'humanisme concret. Finalment, Michele Losacco, també napolità, estu-

SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

diós de la dialèctica, del pensament pessimista, de Leopardi i de Pascal, va tenir importants polèmiques amb Giovanni Gentile, el filòsof neohegelià i coautor amb Mussolini, de *La doctrina del feixisme* (1932). No està de més consignar que Losacco, docent a la universitat de Pisa des de 1915, va patir una autèntica persecució acadèmica i no va poder consolidar la seva plaça fins el 1934, després de perdre diverses oposicions de forma escandalosa. Li va tocar combatre el que anomenava *formalisme pedantesc* amb què el feixisme encarava el món clàssic i ho féu amb una gran rotunditat. En definitiva, el lector ha de saber que els textos que té ara a la seva disposició han fet durant anys molta pudor de sofre i potser encara en fan.

La lectura no-platònica de la filosofia grega s'ha basat en la recuperació dels conceptes de «filosofia com a forma de vida» i de «cura de si mateix». Però assumir que per als grecs la filosofia era un art-deviure o un saber-viure (i no un ascètic viure-per-al-saber) significa una revolució conceptual de conseqüències encara insospitades, perquè obre Grècia al pluralisme metodològic propi de la modernitat. Davant l'imperialisme del Logos que trobem en Plató i Aristòtil, la rehabilitació de sofistes, cirenaics i atomismes representava una aposta per la subjectivitat moderna. La tesi de la filosofia com a forma de vida, rehabilitada per Pierre Hadot i Foucault, ha permès vincular l'esperit grec a autors decisius en la modernitat (Montaigne, Spinoza, Nietzsche, Thoreau...) que, com els materialistes i sensualistes grecs, situen la vida per sobre el concepte.

Com escrivia Zuccante: «és meravellós en aquests antics, homes realment sencers, que la vida i la doctrina no formin dues coses separades! Llur vida és com una doctrina en acció, llur doctrina és com una vida viscuda». Entendre que el discurs teòric no pot ser separat de la tria d'un mo-

PRÒLEG

del de bona-vida ha significat un canvi important en la manera postmoderna de pensar Grècia. Un comú denominador dels autors que s'estudien en aquest llibre és que per a ells, la cura d'un mateix no consistia tan sols en un examen introspectiu, sinó que és un requisit previ a la vida col·lectiva. Llegint Grècia a través del pensament sofista, cirenaic o atomista la vida, el cos, el plaer i les sensacions es reavaluen i l'ideal ascètic perd consistència. L'atzar triomfa sobre la necessitat (o més ben dit la necessitat apareix com una forma d'atzar).

Aristip, que Zuccante anomena «virtuós de l'art de viure», hauria estat qui primer plantà cara al platonisme afirmant que «Hi ha, entre els homes, noms comuns, no sensacions comunes», com tendeix a fer la tradició idealista que considera realitats el que tan sols són paraules. Ser amo d'un mateix (i no tan sols «conèixer-se») seria un altre comú denominador de la tradició no-platònica que s'estableix amb Demòcrit, Aristip i Protàgoras. Heraclit, a l'estil de l'empirisme, aporta a la tradició no-platònica la consciència que «el saber indirecte i adquirit no val res davant de la investigació original i independent, que es posa en contacte immediat amb el vertader» (Losacco). I encara una qüestió especialment significativa en la tradició no-platònica, derivada en aquest cas de Protàgoras, és la conversió de l'ètica en una psicologia moral, més enllà de la teorització abstracta de les virtuts morals. Una lectura atenta dels textos que s'apleguen en aquesta antologia ajuda a entendre que Grècia pot ser analitzada de moltes maneres i que, en els temps que vivim, potser les tradicions hel·lèniques que no es van reconèixer en el mirall de l'Acadèmia són les que millor ens expliquen el món d'avui i el seu *logos* dinàmic, tan poc platònic.

Ramon Alcoberro

ELS CIRENAICS

I

En una Pítica famosa, celebrant que Arcesilau, rei de Cirene, havia vençut amb el carro als jocs pítics, Píndar celebra la ciutat sobre la qual regna aquest *brot florent* d'una estirp gloriosa,¹ *Cirene dels àgils corcers*,² *dels carros esplèndids*,³ fundada per Batos en la *Líbia fecunda*,⁴ *en el si brillant*⁵ de dos lloms muntanyosos, *la divina ciutat de Cirene d'auri tron*,⁶ *la feliç Cirene*.⁷ I en una altra no menys famosa també consagrada al mateix rei vencedor i cantada pels carrers de Cirene, en presència del poeta, en una pompa triomfal que tenia la seva meta en el temple d'Apol·lo, Píndar anomena *Cirene dolç hort d'Àfrodita*⁸ i en celebra *els boscos sagrats dels déus*⁹ i el carrer més gran, *Xirota, directe, ben empedrat, ressonant del trepitjar dels cavalls*,¹⁰ i canta les tombes dels seus reis, els avantpassats de l'heroi d'avui. La gran virtut, exclama el poeta, regada de moltes rosades sota l'onada dels

¹ *Pítica* IV, v. 64-65.

² ... ἐνίππου Κυράνας, v. 2.

³ ... ἐνάραμτον Πόλιν, v. 7.

⁴ ... Καρποφόρου Διβίας, v. 6.

⁵ ... ἐν ἀργάεντι μαστῷ, v. 8.

⁶ ... ἄστῳ χρυσοθρόνου θεῖον Κυράνας, v. 260-261.

⁷ ... τὰς εὐδαίμονος ἀμφὶ Κυράνας, v. 276-277.

⁸ *Pítica* V, ... γλυκὴν ἀμφὶ κάπον Ἀφροδίτας, v. 24.

⁹ ... ἄλσεα μείλινα θεῶν, v. 89.

¹⁰ εὐθύτομον ... πεδιάδα ... ἱππόκροτον, v. 90-92.

SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

cants, senten sota terra els sacres reis, i en gaudeixen com de glòria que pertany alhora a ells i al fill.¹

I a la celebració solemne del poeta s'hi afegeix la serena narració de l'historiador.

Heròdot narra a bastament el naixement de Cirene per ordre de l'oracle de Delfos a Batos, que en fou el primer rei, en la Líbia nodrissa d'ovelles, μηλοτρόφον. Batos i els seus, de l'illa de Thera emigrant arribaren a Líbia i hi fundaren primer «un lloc que es diu Aziri, tancat per una part i per l'altra per bellíssims boscos i amb un riu que hi passa de costat. En aquesta terra visqueren sis anys; el setè, persuadint-los els libis que els conduïrien a un lloc millor, consentiren deixar-la. I d'aquí els conduïren els Libis, impulsant-los cap a l'occident a la més bella terra del món, τὸν κάλλιστον τῶν χῶρων; però per tal que els grecs en la travessia no la veiessin, copsant-ne de dia la bellesa, els conduïren de nit. I aquesta terra es diu Írasa. I havent-los portat a una font sacra, segons és famós, a Apol·lo, ἐπὶ χρήνην λεγομένην εἶναι Ἀπόλλωνος, digueren: oh! grecs, a vosaltres us serà còmode viure aquí, ja que al cel hi ha un forat».²

Després Heròdot narra els avatars de Cirene i dels seus reis, el creixement del seu domini, les lluites amb els indígenes, amb Egipte, amb els perses, les discòrdies internes i les revoltes, i descriu la prodigiosa fertilitat de la contrada. «La regió cirenaica té en si tres estacions meravelloses. Pel fet que primer els llocs propers al mar són turgents de fruits per recollir i veremar; un cop recollits, els llocs del mig que estan per damunt dels marítims que anomenen *buni*, tenen madurs els seus per a la recollida; i aquests fruits del mig són a penes recollits quan altres, en la part més alta de la terra, venen a la maduresa; amb el qual, mentre es beu i

¹ v. 97-103.

² HERÒDOT IV, 157-158.

ELS CIRENAICS

es menja amb els fruits que són primers, apareixen els últims. I així, durant vuit mesos la collita dels fruits ocupa els cirenaics.»¹

I Estrabó celebra igualment la virtut de la terra, font de la seva prosperitat i de la seva grandesa, ἡυξήθη δὲ διὰ τὴν ἀρετὴν χῶρας; anomena les ciutats principals, Apol·lònia, Barca, Tauquira, Berenice, n'assenyala els homes més distingits que saberen defensar-ne la llibertat admirablement i resistir fortament els bàrbars que habitaven més a l'interior; dona els noms d'aquells que la il·lustraren en la filosofia, en la literatura, en la ciència: Aristip *metrodidacta* i Aniceris, filòsofs; Cal·límac, poeta i gramàtic, la família del qual es remuntava a Batos; Eratòstenes, ment enciclopèdica, geòmetra, astrònom, geògraf, historiador i literat; Carnèades l'acadèmic; Cronos apol·loni, mestre de Diodor el dialèctic.²

Una ciutat, per tant, i una regió feliç i gloriosa en els records antics, i que encara avui ofereix al viatger que en visiti les ruïnes un quadre encisador: les verdes carenes, els barrancs profunds on creixen les ginestes, les murtes, els llorers d'Apol·lo, i més avall el mar glauc infinit, d'on vingueren fa molt de temps Batos i els colons de Tera, i restes de terrasses, de carrers i de tombes meravelloses. «Avui he passejat per un dels seus carrers que conserva encara l'aparença d'haver estat entre els més conspicus», escriu Della Cella en les memòries del seu viatge del 1817. «No sols està tot tallat en la roca viva, sinó que pels dos costats està flanquejat per una llarga filera de tombes quadrades de prop de deu peus d'altura, també aquestes d'una sola peça, excavades en la roca. Entre aquestes n'hi ha algunes de més grandioses, totes construïdes amb

¹ HERÒDOT IV, 194. Per a la història de Cirene, completa, vegeu IV, 154 i seg.

² ESTRABÓ XVII, III, 837c.

SOFISTES, CIRENAICS I ALTRES

pedres tallades, acabades al sostre, i potser en la mesura que els embats del temps permeten conèixer, coronades per estàtues.»¹

Sobre aquesta terra oneja ara la bandera d'Itàlia, com en un temps s'hi afirmà el domini de Roma; i poden les grans tradicions de la civilització grecoromana reflorir i rescatar-hi llargs segles d'abandó i esclavitud.

Mentrestant, és beneficiós refrescar la memòria d'una escola que hi fou famosa, una escola de filòsofs, anomenats justament per llur pàtria cirenaics. Estrabó els anomena primer entre els homes il·lustres de la contrada; i en veritat, en la història del pensament humà han deixat traces inesborrables.

II

Aristip és el fundador d'aquesta escola.

De la nativa Cirene, atret pel miratge de la mare pàtria, sojorna molt temps a Grècia. Un dia assisteix als jocs olímpics, potser a una d'aquelles carreres amb carros en les quals eren famosos els cavalls de la seva ciutat amb els que ja havia guanyat la palma un dels seus reis, l'Arcesilau cantat per Píndar: aquí es troba amb Isòmac, amic de Sòcrates, que li parla del mestre i de la seva doctrina; i el jove que se sent intrigat per ella, es trasllada de seguida a Atenes i entra en el cercle dels socràtics,² desitjós de saviesa.³

I des de llavors la més ferma amistat i la més

¹ DELLA CELLA, *Viaggio da Tripoli di Barberia alle frontiere occidentali dell'Egitto*.

² PLUTARC, *De curiosit.*, 2. També segons DIÒGENES LAERCI II, 8, 65, Aristip hauria visitat atenes atret per la fama de Sòcrates, κατά κλέος Σοκράτους.

³ DIÒGENES LAERCI II, 8, 78: «Quan vaig tenir art de saviesa, vaig anar a Sòcrates», *ib.*, 80: «He anat a Sòcrates per necessitat d'aprendre».

ELS CIRENAICS

sincera admiració el lliguen al mestre; sobretot el colpeix la seva mort; preguntat com havia mort respon: «com hauria volgut morir jo»;¹ i tot el de bo que es pot dir sobre ell i sobre altres ho atribueix a Sòcrates,² i un dia que Plató sortí amb una fatxenderia, li observà secament «res de semblant no hauria dit el nostre amic Sòcrates».³

També en algunes converses entre ell i Sòcrates, que Xenofont refereix, certament, amb ànim no benèvol envers Aristip,⁴ les relacions entre els dos apareixen en el fons ben cordials, malgrat que el deixeble es comporti amb molta independència de pensament i de paraula i s'hi mostrin certes ganances estranyes d'atrapar el mestre en les mateixes dificultats en les quals ell reeixia a atrapar els seus interlocutors. Sòcrates havia fet escola, es veu! I no només Sòcrates.

Aristip també havia escoltat els sofistes, i si ell mateix no era sofista, n'havia après l'art. Encara que en puguin mancar indicis al respecte, no es podria dubtar que una ciutat tan rica i florent com era llavors Cirene hagués estat visitada pels sofistes, aquests viatjants venedors de cultura, i que ell els hagués conegut justament a la seva pàtria. És cert, de totes maneres, que Teodor de Cirene, matemàtic il·lustre d'aquell temps, era amic de Protàgoras,⁵ i moltes idees de Protàgoras després les trobem en Aristip.

Per altra banda, ¿com podríem explicar el seu desig per conèixer Sòcrates i el seu fervor, si la filosofia i la cultura fossin estranyes al seu esperit i no hagués tingut en la ciutat natal hàbits d'estudi i de pensament? Per tant, no ens hem de mera-

¹ DIÒGENES LAERCI II, 8, 78.

² DIÒGENES LAERCI II, 8, 71.

³ ARISTÒTIL, *Rhet.*, II, 23, 1398b 29.

⁴ *Memor.*, II, 1; III, 8.

⁵ PLATÓ, *Theaet.*, XVI, 162b, 162a.